

1. Schilderij van Alexander van Bredael met ommeegang te Antwerpen waarop de 'klassieke' elementen zoals schip, vis en reus te zien zijn. Lille, Musée de l'Hospice Comtesse.

Voor kerk en stad?

Processiecultuur in het zestiende- en zeventiende-eeuwse Antwerpen

Op 3 augustus 1568 ging te Antwerpen een algemene Sacramentsprocessie uit, waarbij de deken van het kapittel van de Onze-Lieve-Vrouwekerk het Heilig Sacrament droeg en verschillende edelen en 'veel devote borghers' meeliepen om God te danken voor het succes dat de hertog van Alva te Jemmingen in Oost-Friesland had behaald op de rebellen.¹ Het plechtige gebeuren werd echter op brute wijze onderbroken door Reynier Henricxsone, een in Maastricht geboren moosmeier. Hij, belast met de verwerking van afval uit de stedelijke beerputten, durfde het aan om bij de Engelse beurs met zijn mestkar in te rijden op de processie. In het tegen hem uitgevaardigde vonnis luidde het dat hij 'hem vervoordert heeft seer irreverentelick ende injurieuvelick de processie met syne vuyliskerre te turberene, nyet sonder groote schandalisatie vande gemeynte ende perykel deser stadt, tenderende al tselve tot grooter versmadenisse van God Almachtich ende der justitien'. Vier dagen later, op 7 augustus, moest de gearresteerde Reynier Henricxsone publiekelijk om vergiffenis vragen op de plaats van het delict, waarna hij geeseld werd. Die twee handelingen werden onmiddellijk daarna nog eens overgedaan op de Grote Markt voor het stadhuis. Hij werd door de Antwerpse stadsbestuurders bovendien voor acht jaar verbannen uit de stad.² Dat het gebeuren indruk maakte op tijdgenoten blijkt uit het feit dat twee Antwerpse kroniekschrijvers, met name de lutheraan Godevaert van Haecht en de anonieme auteur van het katholieke *Antwerpsch Chronykje*, het voorval expliciet vermeldden.³

Het incident met Reynier Henricxsone brengt enkele belangrijke elementen van de Antwerpse processiecultuur naar voren. Om te beginnen de processie die op 3 augustus door de straten van Antwerpen trok. Het was een algemene processie van devotie die drie dagen eerder afgekondigd was door de Antwerpse stadsmagistraat.⁴ Dergelijke door het tijdsgebeuren ingegeven 'buitengewone' processies waren een vertrouwd gegeven in het zestiende-eeuwse Antwerpen en vormden één van de vele soorten processies die door de straten van de stad trokken. Ten tweede is er de weerstand die de betrokken processie oproep. Dit verzet, die met de actie van Reynier Henricxsone een uitgesproken vorm aannam, moeten we plaatsen in de politiek-religieuze strijd die zich op dat moment in de Nederlanden afspeelde. De processie diende een politiek en religieus doel, maar ze onthult tegelijkertijd de verdeeldheid die er toen in de Antwerpse stedelijke samenleving heerste.

De casus van 1568 illustreert tegelijkertijd een aantal bredere vragen die het fenomeen van processies oproept. Processies hebben, net als andere vormen van stedelijke rituelen, in de historiografie van de laatste twee decennia veel aandacht gekregen. Auteurs hebben gewezen op de verbindende kracht die kon uitgaan van processies, terwijl ze tegelijkertijd de sociale hiërarchie duidelijk maakten die er in een gegeven stedelijke samenleving

1 *Antwerpsch Chronykje*, 171.

2 Génard, 'Personen te Antwerpen', 299.

3 *De kroniek van Godevaert van Haecht*, II, p. 34; *Antwerpsch Chronykje*, 171.

bestond. Door middel van de uitgevoerde rituelen en het ermee gepaard gaande beeldenprogramma konden dan weer identiteiten gecreëerd worden op stedelijk of op sub-stedelijk niveau, bijvoorbeeld op het niveau van een parochie.⁵ Andere historici hebben erop gewezen dat processies in een veranderend tijdsgewricht verdelende krachten inhielden. Dit geldt natuurlijk bij uitstek voor steden die te maken hadden met processen van religieuze differentiatie en, erger nog, met manifest religieus geweld en burgeroorlog.⁶ De Britse kunsthistorica Margit Thøfner onderzocht de functie en de evolutie van publieke rituelen in de steden Antwerpen en Brussel in de periode van de Opstand, met een focus op de periode 1566 tot 1633, ofwel vanaf het jaar van de Beeldenstorm tot het overlijden van aartshertogin Isabella.⁷ Zij heeft in haar grondige studie veel aandacht voor Blijde Intredes en ommegangen en gaat onder meer na wat die rituelen ons leren over de relatie tussen centraal gezag en stad en bij uitbreiding de stedelijke samenleving.

In deze bijdrage komen eveneens stedelijke ommegangen aan de orde. Daarnaast is er aandacht voor de processies die door de Antwerpse straten trokken. Daarbij proberen we te achterhalen welke impact de grote politiek-religieuze veranderingsprocessen hadden op de positie van deze rituelen. De centrale vraag is hoe de processiecultuur zich ontwikkelde in de grondig gewijzigde stedelijke setting na de val van Antwerpen in 1585.

Stedelijke ommegangen

Het is moeilijk een volledig overzicht te krijgen van de Antwerpse processies zoals die in de zestiende eeuw – vóór 1585 – functioneerden. De meest bekende – en best gedocumenteerde – processies waren de drie stedelijke ommegangen die teruggingen tot de middeleeuwen: de Besnijdenisommegang, de Sacramentsprocessie en de Onze-Lieve-Vrouwommegang, die alle drie al in de veertiende eeuw gedocumenteerd zijn. De benaming van deze ommegangen duidt al op hun religieuze oorsprong en het waren ‘ghesellen van der kerke’ die de uitgebeelde taferelen realiseerden. In de loop van de zestiende eeuw kwam er echter een verbreding van de thematiek. Naast ‘oude punten’ kwamen er ‘nieuwe punten’ die inspeelden op actuele tendensen. Zo maakt de ordonnantie die het programma van de Onze-Lieve-Vrouwommegang van 1564 beschreef duidelijk dat de wagens met de nieuwe punten speelden tegen de achtergrond van Antwerpen als kosmopolitische handelsmetro-pool. Zij visualiseerden hoe deugden als Wijsheid en Waarheid richtsnoeren waren voor goed bestuur en rechtspraak en hoe op die manier de ‘ghemeyn welvaert’ gehandhaafd kon worden. De nieuwe punten van de Onze-Lieve-Vrouwommegang van 1566 gingen vooral in op de religieus verwarde tijdscontext en maakten duidelijk hoe eendracht, vredelievendheid en handelen volgens Gods wil tweedracht en boosheid konden overwinnen. Maar ondanks die vernieuwing of verruiming bleef het religieuze nadrukkelijk aanwezig. Zo eindigden de drie ommegangen niet toevallig met de uitbeelding van het Laatste Oordeel en de hel.⁸

Toch blijken er spanningen geweest te zijn over de evolutie en concrete invulling van de ommegangen. Dat blijkt duidelijk uit een stadsgebod van 11 juni 1544, dat stelde dat de omme-gang gehouden op de Heilige Sacramentsdag veranderd moest worden in een proces-sie van devotie, ‘vermits in dien ommeganck met waegenen, kinderen, peerden en andere spectaculen dikwyls vele dissolutigheden van spelen en diergelyke sotternyen gebeurden, seer onbehoorlyk wesende ende tenderende meer tot ydelheyd dan tot devotien en reve-rentien van den H. Sacramente’.⁹ Alles wijst er dus op dat er in deze periode een duidelijk spanningsveld gegroeid was tussen de religieuze kernboodschap van de omme-gang en de

speelse spektakeldimensie die de overhand dreigde te nemen en dat leidde in 1544 tot een krachtig ingrijpen van de stedelijke overheid. Of het streven van de Antwerpse stadsbestuurders onmiddellijk leidde tot een ommekeer, valt te betwijfelen. Twee jaar later volgde nog eens een gelijkaardig stadsgebod. De wethouders herhaalden dat in de plaats van de gebruikelijke ommegang op Sacramentsdag een 'eerlicke ende devote processie generale' met het Heilig Sacrament diende gehouden te worden. Alle gilden en ambachten moesten met hun kaarsen meegaan in de processie, 'elck op sijnen tour ende behoorte'. De processie zou door de twaalf wijken van de stad blijven trekken.¹⁰ Bovendien werd verordend dat elke wijk tot eer en lof van het Heilig Sacrament een stellage diende op te richten op de plaats die hun daarvoor het meest geschikt leek. De drie Antwerpse rederijderskamers dienden de stellages op passende wijze te stofferen en te versieren, met name 'met betamelycke personagien, figueren ende geschrifte genomen vuyte heilige scriftuere ter materie dienende'. De kamer van de Violieren nam daarbij de vier eerste wijken voor haar rekening, de Goudbloem de vier volgende wijken en de Olijftak ten slotte de vier laatste wijken. De Antwerpse wethouders voorzagen bovendien prijzen – in de vorm van amen en stopen wijn – voor diegenen die de 'schoonste en cierlykste stellagien' zouden maken.¹¹

Gewone en buitengewone processies

Veel minder zijn we ingelicht over de processies die georganiseerd werden door de parochiekerken en vaak verbonden waren met de heiligen die er vereerd werden en met hun feestkalender in het algemeen. Zo organiseerde de Sint-Jacobskerk een jaarlijkse ommegang op het feest van Jacobus de Meerdere. Het parcours van die ommegang strekte zich niet alleen uit over het grondgebied van de eigen parochie maar omvatte ook straten die in de Onze-Lieve-Vrouwparochie gelegen waren.¹² Een delegatie van het stadsbestuur stapte mee in de ommegang en ook de stadsspeellieden waren van de partij.¹³ De in 1529 opgerichte Sint-Andriesparochie organiseerde drie jaar later al een processie. Er werden beelden van het Heilig Kruis en de heilige apostel Andreas megedragen. Onder de deelnemers bevonden zich de magistraat, de schuttersgilden, ambachten, stadsspeellieden en een twintigtal priesters.¹⁴

Beter zijn we ingelicht over de buitengewone of bijzondere processies van devotie die geregeld door de stadsmagistraat verordend werden. Heel wat van deze processies gingen uit om te bidden of te danken voor het welvaren of welslagen van de regerende Habsburgse vorst. Concrete veldtochten en veldslagen tegen bijvoorbeeld de Franse koning of 'den

4 Gebod van 31 juli 1568, in SAA, *Privilegekamer*, 916, fol. 86.

5 Zie bijvoorbeeld Delumeau, *Rassurer et protéger*, hoofdstukken 3 en 4; Rideau, *Une société en marche*.

6 Zie bijvoorbeeld Diefendorf, 'Rites of Repair' en verschillende hoofdstukken in Boillet en Rideau, *La visibilité du religieux*.

7 Thöfner, *A Common Art*.

8 De Burbure, *De Antwerpsche ommegangen*; Prims, *De Antwerpsche ommeganck*; Kint, *The Community of Commerce*, 381-387.

9 Génard, 'Index der gebodboeken', I, 224.

10 Vanaf 1542 kwam er in het noorden van de stad met de zogeheten 'Nieuwstad' een dertiende wijk bij, maar deze vanaf 1548 ontwikkelde zone was voornamelijk een havenkwartier met een economische functie. Soly, 'De megalopolis Antwerpen', 113, en de kaart met wijkindeling in Kint, *Community of Commerce*, 133.

11 Het stadsgebod van 18 juni 1546 in SAA, *Privilegekamer*, 915, fol. 64v^o-65v^o. Een aam is een inhoudsmaat van ongeveer 135 tot 160 liter; een stoop ongeveer 2,4 liter.

12 Zie bijvoorbeeld de uitgaven van de kerkfabriek van Sint-Jacob voor het jaar 1549-1550, in RAA, *Archief Sint-Jacobskerk Antwerpen*, 4818, rekening 1549-1550, fol. 9r^o-11r^o. De klokkenluiders van de Onze-Lieve-Vrouwekerk werden betaald voor het luiden van de klokken wanneer de ommegang van Sint-Jacob door hun parochie trok.

13 Joukes, *Processies en ommegangen*, 87.

14 Visschers, *Geschiedenis van St. Andrieskerk*, I, 20. De 'belden van het hyligh Cruys ende van den H. Apostel Andreas' worden vermeld in de door Visschers gebruikte rekeningen van de Sint-Andrieskerk maar het is niet duidelijk welke vorm deze beelden precies aannamen.

Turk', een gesloten vrede tussen de strijdende partijen, maar ook het verlangen naar een goede voortgang van het Concilie van Trente in 1546 en 1562 konden aanleiding zijn voor de afkondiging van een processie van devotie. Maar het kon ook gaan om de afwending van natuurrampen of besmettelijke ziekten af te smeken.¹⁵ Het aantal door de stadsmagistraat afgekondigde processies van devotie varieerde van jaar tot jaar. Tot en met 1576 was er in slechts acht jaren geen processie van devotie,¹⁶ maar er waren ook jaren waarin er meer dan vijf waren.¹⁷ Vooral in jaren waarin keizer of koning een intense militaire activiteit aan de dag legde en/of een vredesverdrag sloot, was er een piek van buitengewone processies. In de periode van de Calvinistische Republiek (1577-1585) kwamen dergelijke processies om evidente redenen niet meer voor, maar na de overgave van de opstandige stad keerden ze onmiddellijk terug. Al op 28 september 1585 – dit wil zeggen één dag nadat Alexander Farnese met zijn leger de stad was binnengekomen – kondigde de stadsmagistraat een generale processie van devotie af om God te danken omdat de stad opnieuw verenigd was met haar natuurlijke heer, Filips II, en ook 'omdat God dese stad miraculeuselyck geliefd heeft te verlossen van de sweetende siekte'.¹⁸ In de zeventiende eeuw namen deze processies echter in snel tempo af. Vanaf 1609 ging er jaarlijks nog sporadisch één enkele door het stadsbestuur geproclameerde processie van devotie uit.¹⁹ Die markante evolutie lijkt erop te wijzen dat het 'processielandschap' te Antwerpen veranderd was en dat er andere spelers op de voorgrond traden. We komen daar nog op terug.

Het is natuurlijk de vraag hoe deze buitengewone processies van devotie door de modale Antwerpenaar ontvangen werden. Er zijn enkele argumenten waarom hun vermogen om de stedelijke gemeenschap aan te spreken geringer was dan bij de lang op voorhand voorbereide ommegangen en processies. Om te beginnen verliep er weinig tijd tussen de afkondiging van een buitengewone processie en de effectieve realisatie ervan. Grootchalige voorbereidingen met indrukwekkende wagens en taferelen zoals bij de ommegangen het geval was, waren op die manier onmogelijk. Bovendien legden de bijzondere processies van devotie een kleiner parcours af. Er waren twee mogelijkheden. Ofwel koos men voor 'de kleine cirkel' en vertrok men in de Onze-Lieve-Vrouwekerk en maakte men een lus rond de Grote Markt, ofwel opteerde men voor 'de grote cirkel', die het patroon van de oude stadswallen van rond 1250 volgde. In beide gevallen speelde de processie zich af in het oude stadscentrum.²⁰ Of de processies daarmee voorbijgingen aan de inwoners van andere stadsdelen, is natuurlijk niet zeker. Zo zijn er proclamaties waarin gevraagd wordt dat elk huisgezin minstens één deelnemer zou sturen en ook de leden van de ambachten en de schuttersgilden werden geregeld aangespoord om mee op te stappen in de processies en voor of op hun kamers met vreugde te vieren.²¹ Of de Antwerpenaren die deelnamen of toekeken veel enthousiasme aan de dag legden, valt moeilijk te achterhalen. De herhaalde aansporingen om herbergen en winkels gesloten te houden tijdens de ceremonie, wijzen erop dat dit voorschrift niet altijd goed nageleefd werd.²²

Processies en ommegangen in woelig vaarwater

Voor de grote stedelijke ommegangen is het duidelijk dat het oude, op bijbel en heiligenlevens gebaseerde beeldprogramma bewaard werd, maar tegelijkertijd deed zich vanaf het midden van de zestiende eeuw een vernieuwing en verruiming voor, waarbij ook wereldlijke thema's de processies binnenslopen. Het al vermelde voorbeeld van de Sacramentsomweging in 1568 laat zien hoe precair het evenwicht tussen kerkelijke en

wereldlijke thema's en benaderingen kon zijn. Tegelijkertijd kwam er gaandeweg ook openlijke kritiek, vooral van de aan kracht en vertrouwen winnende calvinisten. Een mooie illustratie biedt de Onze-Lieve-Vrouwomgengang die op 18 augustus 1566 door de straten trok – twee dagen voor het uitbreken van de Beeldenstorm. De anonieme auteur van het *Antwerpsch Chronykje* vat het heel mooi samen:

Doen seyt men dat sy [de schuttersgilden – GM] ginghen om de Prince van Orangiens huysvrouwe, die op 't Stadhuis met haren man lach, en edel vrouwen den omgenganc te sien, waarom alle de Schutters seer costelyck gecleet waren, sommige aenhebbende geuse schotelkens met fleskens in de Processie waer in dat Beelt van onse Lieve Vrouwe ommededraghen wirt. Maer hier op murmureerde en blasphemeerde seer het gemeyn gepeupel, seggende, het is al affgoderye, dese Processie, roepende oock in 't openbaer teghen het beelt, Marycken de Vuytdrachster dit is uwen leesten feestdach, want men sal u coorts met moschelen sien. Ander schelmen meer diergelycke hebben seer villynichlyck aengesproken den geestelycken staet alsoo dat men duchte dat de Processie niet volleynden en soude, sonder eenighe confusie offt oploop.²³

Onder de schutters, die de processie moesten beschermen, waren er die duidelijk zichtbaar geuzensymbolen droegen en onder de omstaanders waren er lieden die het Mariabeeld openlijk bespotten.²⁴ Het is duidelijk dat in de gespannen tijdscontext de omgengang er niet in slaagde om de stedelijke gemeenschap te verenigen. Integendeel, de Onze-Lieve-Vrouwomgengang was een hefboom voor kritiek en verdeeldheid. Dit ontwrichtende patroon zien we een dikke tien jaar later terugkeren tijdens de periode van de calvinistische overheersing. Vanaf augustus 1577 volgde het Antwerpse stadsbestuur de opstandige beweging van Willem van Oranje en deze keuze had diepgaande gevolgen voor de positie van de katholieke kerk in de Scheldestad. In nauwe samenhang met de voortschrijdende politieke polarisatie groeide de slagkracht van de calvinistische kerk en verminderde de bewegingsvrijheid van de katholieke kerk.²⁵

Processies bleken in die context een groot potentieel voor verdeeldheid in de stedelijke samenleving te hebben. Op 28 mei 1579, Hemelvaartsdag, wilde het kapittel van de Onze-Lieve-Vrouwekerk een plechtige processie organiseren om de goede afloop van de Keulse Vredesconferentie af te smeken. Op die conferentie vond vredesoverleg plaats tussen vertegenwoordigers van Filips II en de opstandige Staten-Generaal met de bedoeling een einde te maken aan de gewapende strijd in de Nederlanden.²⁶ Willem van Oranje – die in deze jaren

15 Zie de vermeldingen van deze processies in: Génard, 'Index der gebodboeken', I en II. Het is zeker mogelijk dat een aantal van de buitengewone processies op verzoek van de centrale regering in Brussel tot stand kwamen, maar om dit te documenteren zou een bijkomend systematisch archiefonderzoek noodzakelijk zijn.

16 Met name in 1500, 1505, 1512, 1550, 1555, 1560, 1563 en 1564.

17 Met name in 1529, 1532, 1536, 1543, 1557 en 1558.

18 Génard, 'Index der gebodboeken', I, 380.

19 Génard, 'Index', II, passim.

20 Kint, *Community of Commerce*, 379-380.

21 Zie bijvoorbeeld de samenvatting van de stadsgeboden van 11 februari 1526, 16 augustus 1529, 12 oktober 1529, 4 september 1535, 11 oktober 1542, 7 mei 1547, in Génard, 'Index', I, 183, 189-190, 208, 220, 232.

22 Génard, 'Index', I en 2, passim.

23 *Antwerpsch Chronykje*, 86. Willem van Oranje was door landvoogdes Margaretha van Parma op 13 juli 1566 naar Antwerpen gestuurd om er de orde te handhaven. Op 18 augustus had hij samen met zijn echtgenote Anna van Saksen op het bordes van het stadhuis plaatsgenomen om er de Onze-Lieve-Vrouwomgengang te bezichtigen. Van Stipriaan, *De zwijger*, 253-254, 261.

24 Een vergelijkbaar verhaal in *Kroniek Godevaert van Haecht*, dl. I, p. 96.

25 Zie in afwachting van mijn boek over de Calvinistische Republiek te Antwerpen (1577-1585) voorlopig: Marnef, 'Brabants calvinisme in opmars', en Idem, 'The process of political change'.

26 Zie voor deze vredesonderhandelingen Soen, *Vredehandel*, 139-143.

met zijn hofhouding in Antwerpen resideerde – liet het kapittel weten dat het beter was een dergelijke processie uit te stellen omdat zij onder de bevolking grote beroering zou kunnen verwekken. De kolonels en kapiteins van de Antwerpse burgerwacht kantten zich resoluut tegen de geplande processie en lieten weten dat de kapittelheren hun apenstreken (*leurs singeries*) beter in hun kerk zelf konden uithalen.²⁷ Uiteindelijk kwam er een compromis uit de bus, waarbij de Antwerpse wethouders vroegen om de processie te beperken tot de kleine cirkel rond de kerk.²⁸ Toen de processie op 28 mei de kerk verliet en toch het grote parcours wilde volgen, greep de aanwezige burgerwacht in. Het kwam tot een gewapend treffen waarbij twee processiegangers omkwamen. De deelnemers aan de processie werden teruggedreven in de Onze-Lieve-Vrouwekerk en bleven daar voorlopig opgesloten.²⁹ Nog dezelfde dag werden 120 tot 150 clerici op schepen gezet en uit de stad geleid.

Op de katholieke gemeenschap had het incident met de processie een grote impact, niet alleen in Antwerpen maar ook in andere Brabantse steden. In Brussel, Mechelen en 's-Hertogenbosch leidde het gebeuren in Antwerpen tot een krachtmeting tussen katholieken en protestanten. In Mechelen en 's-Hertogenbosch eindigde die in het voordeel van de katholieken. Beide steden zouden zich aansluiten bij de reconciliatiebeweging (met de katholieke koning) van de Waalse gewesten.³⁰ In Brussel wonnen de protestanten het pleit en kon het door calvinisten gedomineerde stadsbestuur zijn opstandige koers verderzetten.³¹ Het spreekt vanzelf dat er ook in Antwerpen geen ruimte meer was voor processies in de straten. Op 1 juli 1581 kwam er een einde aan de zogenaamde 'eeuwige religievrede' van 1579 en werd de publieke uitoefening van de katholieke religie door het calvinistische stadsbestuur verboden.³²

Een nieuw kader na 1585

Met de capitulatie van het opstandige stadsbestuur op 17 augustus 1585 kwam er voor de Antwerpse processiecultuur een volledig nieuw tijds kader. Er trad een volledig nieuw stadsbestuur aan, samengesteld uit betrouwbare katholieken, en er kwam een nauwe samenwerking tussen wereldlijke en kerkelijke autoriteiten.³³ Enkele religieuze ordes – waaronder in de eerste plaats de jezuïeten – manifesteerden zich meteen als krachtige actoren en vanaf eind 1586 verbleef er opnieuw een bisschop binnen de Antwerpse stadsmuren.³⁴ Al deze actoren maakten vanaf het begin een weloverwogen gebruik van publieke rituelen en beelden om duidelijk te maken dat katholieke kerk en katholiek geloof opnieuw een centrale plaats innamen in de stedelijke samenleving. Een mooi voorbeeld van deze strategie is de verwijdering van het 'heidense' beeld van Brabo uit de centrale nis van het stadhuis. Het initiatief ging uit van de door de jezuïeten opgerichte Mariasodaliteit – een broederschap die leden uit de politieke en economische elite van de stad in haar rangen telde. Een door beeldhouwer Philip de Vos vervaardigd Mariabeeld werd in februari 1587 in de gevel van het stadhuis geplaatst maar de absolute apotheose volgde op 7 april 1587, de feestdag van Onze Lieve-Vrouw-Boodschap, toen de kroon en scepter van het beeld op feestelijke wijze werden overgebracht naar de Grote Markt.³⁵

Het gebeuren maakt tegelijkertijd duidelijk hoe de jezuïeten rituelen in de publieke ruimte aanwendden om hun religieuze boodschap te verkondigen. Nadat de scepter en de kroon op 7 april door de provinciaal van de jezuïeten gewijd waren, stelden de leden van de zes schuttersgilden zich in slagorde op langs een parcours, dat liep van de kerk en het college van de jezuïeten tot aan het stadhuis op de Grote Markt. De scepter en de kroon werden op

de triomfwagen van de Antwerpse stedenmaagd geplaatst. De stedenmaagd was ‘sittende seer deuchdelyck ende vraey verciert’ en vóór haar stond een beschermengel die uitgezonden was door de Heilige Maagd Maria. Verder waren er vier kinderen die op viool het *Sancta Maria succure miserius, juva pusilamines* speelden.³⁶ Door de stedenmaagd, die een belangrijke rol speelde in het civiele rituele repertoire, een plaats te geven in de plechtige overbrenging van de scepter en de kroon wilden de jezuïeten ongetwijfeld duidelijk maken hoe intens de burgerlijke en de religieus-kerkelijke sfeer met elkaar verweven waren.³⁷ Ten slotte zaten er op de triomfwagen ook drie ‘orateurs’, die samen met drie jongens de wapens van de sodaliteit in hun handen hielden. Onder begeleiding van de schuttersgilden werd de wagen naar de Grote Markt getrokken. Daar aangekomen werd het Mariabeeld, dat tot dan toe bedekt was gebleven, ontsluitend en werden de kroon en de scepter op de Heilige Maagd geplaatst. Onmiddellijk daarna volgden vreugdesalvo's van de aanwezige schuttersgilden en hielden de proost van de Mariasodaliteit en de drie ‘orateurs’ vanop de pui van het stadhuis toespraken tot de leden van het stadsbestuur waarin het belang van de Heilige Maagd Maria centraal stond. Het plechtige gebeuren werd afgesloten met de opvoering van een door de sodaliteit georganiseerd blijspel.³⁸ Een Mariabeeld op de plaats die het centrum was van de politieke macht – dat was een bijzonder duidelijk politiek en religieus signaal. Voortaan stond de stad onder de bescherming van de Heilige Maagd – de Heilige Maagd die volgens het discours van de jezuïeten mee verantwoordelijk was voor de overwinning van Alexander Farnese op de opstandige ketter.

Overall in de publieke ruimte verschenen er Mariabeelden en deze mariale focus kreeg ook een verlengstuk in de organisatie van ommegangen en processies. Zo was het allerm minst een toeval dat in augustus 1586 een nieuwe Onze-Lieve-Vrouw-processie werd ingesteld die jaarlijks zou uitgaan op de zondag na de Onze-Lieve-Vrouw-omwegang. Op die manier wilde men danken en herdenken dat Alexander Farnese de overwinning op de ketterij had behaald en het koninklijk gezag en het katholieke geloof hersteld had.³⁹ In de processie – die een parcours volgde dat ongeveer gelijk was aan dat van de stedelijke ommegangen – werd zowel het Heilig Sacrament als het beeld van Onze-Lieve-Vrouw meegedragen. Er was een duidelijk vastgelegde beurtrol voor het dragen van dat beeld. Opvallend was dat alleen clerici het beeld droegen, met uitzondering van de meesters van de broederschap van Onze-Lieve-Vrouw-Lof, die één beurt voor hun rekening namen. Naar goede gewoonte werd de volgorde van de deelnemende groepen precies vastgelegd.⁴⁰ Uit alles bleek dat het een strikt religieuze processie was. Het was ook rond deze tijd – 1586 – dat het stadsbestuur, ongetwijfeld in nauw overleg met de kerkelijke overheden, een nieuw reglement over de ommegangen en processies opstelde.⁴¹ Daarnaast waren er in deze woelige periode geregeld

27 Vermeld in een uitvoerig en goed geïnformeerd bericht uit Antwerpen, 3 juni 1579, in Staatsarchiv, Bestand 4, Abt. f, Niederlande, 297.

28 Diercxsens, *Antverpia Christo nascens*, V, 330-331.

29 Een uitvoerig relaas in *Mémoires anonymes*, V, 126-130. Zie ook Diercxsen, *Antverpia Christo nascens*, V, 332-337.

30 Marnef, *Het Calvinistisch Bewind*, 117-124; Pirenne, *'s-Hertogenbosch tussen Atrecht en Utrecht*, 223-230.

31 Marnef, 'Het Protestantisme te Brussel', 245-246.

32 Deze ontwikkelingen zullen uitvoerig aan bod komen in mijn boek over de Calvinistische Republiek te Antwerpen.

33 Ghys, *De Antwerpse stadsmagistraat*, dl. I, en Timmermans, *Patronen van patronage*, hoofdstuk 6.

34 Marinus, *De contrareformatie te Antwerpen*, 41-52.

35 Zie voor de context Marnef, 'De jezuïeten', 17-33, speciaal 21.

36 Vertaald: Heilige Maria, sta de ongelukkigen bij, help de angstigen. Dit Marialied werd oorspronkelijk geschreven door bisschop Fulbert van Chartres (circa 952-1028).

37 Zie voor de Antwerpse stedenmaagd Bussels en Van Oostveldt, 'Restored Behaviour'.

38 Gebaseerd op het verslag in Van Lerijs, *Kronyk van de sodaliteit*, 13-15.

39 Stadsgebed van 23 augustus 1586, in Génard, 'Index', I, 387, en Mertens en Torfs, *Geschiedenis van Antwerpen*, V, 574.

40 Joukes, *Processies en ommegangen*, 89-90.

41 Uitgegeven door Mertens en Torfs, *Geschiedenis van Antwerpen*, V, 569-576, en door Diercxsens, *Antverpia Cristo nascens*, VI, 213-221. Ik volg de datering van Diercxsens, i.c. 1586, omdat de tijdsomstandigheden zich toen volledig leenden tot het opstellen van een nieuw reglement.

processies met een duidelijke politieke signaalfunctie. De militaire strijd in het kader van de Nederlandse Opstand ging immers verder en de Antwerpse stadsbestuurders schrokken er niet voor terug om de bevolking in die context mentaal te mobiliseren. Zo trok er op 17 januari 1586 een processie-generaal door de straten om te herdenken dat God drie jaar eerder de inwoners van de stad verlost had van de aanslag van de Fransen.⁴² Met deze verwijzing naar de zogenoemde Franse furie, waarbij Frans van Anjou zich met zijn Franse troepenmacht probeerde meester te maken van de stad, onderlijnden de stadsbestuurders de nefaste impact van de politiek-militaire strijd en probeerden ze ongetwijfeld de afkeer voor die Opstand bij de bevolking aan te wakkeren.⁴³ Een aantal maanden later, op 14 juni 1586, proclameerde de Antwerpse stadsmagistraat dan weer een algemene processie van devotie als dank voor de overwinning van Alexander Farnese, die erin geslaagd was om de stad Grave opnieuw onder koninklijke gehoorzaamheid te brengen.⁴⁴ Dergelijke door het verloop van de Opstand gevoede ad hoc processies zouden nog een tijd een vertrouwd gegeven blijven binnen de Antwerpse stadsmuren.

Een rijk geschakeerd processieaanbod in de zeventiende eeuw

Op basis van het net vermelde reglement uit 1586 en aangevuld met bronnen van latere datum, zoals contemporaine drukwerkjes en stadsrekeningen, reconstrueerde Veronika Joukes een processiekalender voor de zeventiende eeuw. In het midden van die eeuw waren er 22 processies, waaronder de drie grote stedelijke ommegangen.⁴⁵ Het waren processies die elk jaar terugkeerden, vooral op basis van hun plaats in de kerkelijk-liturgische kalender, en een stedelijk of supra-parochiaal belang hadden. In de reglementen en de ordonnanties werd het parcours vastgesteld, maar ook de plaats van de deelnemende groepen. De geselecteerde groepen – ambachten, schuttersgilden, vertegenwoordigers van het stadsbestuur en vertegenwoordigers van de kerkelijke instellingen in de stad – en de volgorde binnen die groepen maakten de hiërarchie binnen de stedelijke samenleving duidelijk.

In de keuze van de geselecteerde groepen veranderde er niet zoveel. De geprivilegieerde ambachten bleven opstappen volgens de oude, vertrouwde hiërarchie, terwijl er voor nieuwe beroepsgroepen geen plaats was. Verrassend is dat die conservatieve dimensie er ook was voor de deelnemende clerus. In de zeventiende eeuw bleef het aantal deelnemende kloosterordes op zeven. In stijgende orde van belangrijkheid waren dat de miniemen (een in de vijftiende eeuw gestichte bedelorde), kapucijnen, bogaarden, augustijnen, karmelieten, minderbroeders en predikheren.⁴⁶ Twee zaken vallen hierbij op. Om te beginnen stapten er geen vertegenwoordigers van vrouwelijke kloosterordes mee, terwijl dat in de oudste ommegangen wel het geval was. De door het Concilie van Trente opgelegde clausuur kan hier een verklaring bieden, maar die gold niet voor alle ordes. Onder de mannelijke ordes zijn er opvallende afwezigen, de in Antwerpen toch wel dominante jezuïeten voorop.

Naast de ‘gewone’ stedelijke processies en ommegangen waren er nog processies georganiseerd door parochies en broederschappen. Bijkomend onderzoek naar hun rol en evolutie in de zeventiende eeuw is zeker nodig. Uit de rekeningen van de Sint-Jacobskerk blijkt alvast dat de focus bleef liggen op de jaarlijkse Sint-Jacobsommingang. De kerkmeesters betaalden schoolkinderen die meestapten in de processie, evenals stadsspeellieden en twee officieren die voor de nodige orde moesten zorgen. Nieuw was wel dat de kerkmeesters vanaf het einde van de zestiende eeuw figuursnijder Anthoni Spierincx betaalden om ‘beeldkens’ van Sint-Jacob te leveren die op de dag van de ommeegang uitgedeeld werden.⁴⁷

Gewoonlijk ging het om aantallen die schommelden rond de 1800 à 2000. Die investering paste in het contrareformatorische streven om plaatselijke heiligencultussen te stimuleren via goedkoop drukwerk.⁴⁸ Ook aan parochiekerken verbonden broedersschappen speelden een rol in het processiegebeuren, al is het niet altijd duidelijk of dit gebeurde in door hen zelf of door de parochiekerk georganiseerde processies. In beide gevallen droegen ze aan hun patroon gewijde vaandels mee.

De leden van de broedersschappen, die uit verschillende sociale lagen afkomstig waren, konden in dergelijke processies hun geloof collectief etaleren in de publieke ruimte. In de vaak mooi geïllustreerde rekenboeken van de broedersschappen vermeldde de betrokken bestuurders niet alleen via betalingsposten maar ook door middel van afbeeldingen hoe processies hun doelstellingen aan de buitenwereld uitdroegen en realiseerden. Zo toont een tekening in het rekenboek van de broederschap van de Heilige Drievuldigheid hoe bevrijde slaven mee opstapten in een processie. De vrijkoping van door moslims gevangengenomen en tot slavernij gebrachte christenen was immers één van de basisdoelstellingen van de betrokken broederschap, die in 1642 was opgericht.⁴⁹ Jeffrey Muller toonde voor de Sint-Jacobskerk aan hoe de oprichting en werking van deze broedersschappen pasten in een door kerkelijke en wereldlijke overheden ontwikkelde strategie. Broedersschappen die groeiden door initiatieven van onderaf waren eerder een uitzondering.⁵⁰ Het aantal buitengewone processies, afgekondigd naar aanleiding van concrete gebeurtenissen en noden, nam in vergelijking met de zestiende eeuw af.⁵¹ Enige nuance is wel op zijn plaats. Het aantal processies van devotie afgekondigd op last van het stadsbestuur nam duidelijk af, maar daarnaast traden in de zeventiende eeuw ook kerkelijke initiatiefnemers op. Zowel stad als kerkelijke instellingen hadden de goedkeuring van de bisschop nodig – ook dat was nieuw.⁵²

Jezuiten treden op de voorgrond

We vermeldde al dat het reglement van 1586, aangevuld met andere bronnen uit de zeventiende eeuw, laat zien dat de jezuiten als groep ontbraken in de gewone ommegangen en processies. De vraag is echter of de praktijk niet af en toe afweek van wat voorgeschreven werd. Zo zijn er aanwijzingen dat op zijn minst leden van de door de jezuiten opgerichte sodaliteiten als herkenbare groep opstapten in processies. Op 1 mei 1622 besloot de sodaliteit van gehuwde mannen dat zij zou deelnemen aan de processie die op 6 juni – de derde

42 Stadsgebed van 15 januari 1586, in Génard, 'Index', I, 383.

43 Zie voor de Franse furie Prims, *De groote cultuurstrijd*, 191-195.

44 Génard, 'Index', I, 386. Grave was op 7 juni 1586 na een zwaar beleg door Farnese ingenomen. Janssen, 'Kerkelijke ontwikkelingen', 252-253.

45 Zie in het bijzonder Joukes, *Processies en ommegangen*, bijlage p. 209-210, met de processiekalender van het jaar 1654.

46 Joukes, *Processies*, 133-134.

47 RAA, *Archief Sint-Jacobskerk Antwerpen*, 4821, fol. 73r°-75r°, 76r°, 82r°-83r° (kerkrekeningen 1599-1600), en 4823, fol. 18r°, 20r°-20v° (kerkrekening 1647-1648).

48 Thijs, *Komt pilgrims*, passim en p. 302 voor de Antwerpse Sint-Jacobskerk.

49 Muller, *St. Jacob's Antwerp Art*, 389-390, 423, 426, 450-453. Rekenboeken van broedersschappen zijn beduidend beter bewaard voor de achttiende dan voor de zeventiende eeuw. De tekening van de processie van de H. Drievuldigheid met de vrijgekochte slaven (afgebeeld p. 452) dateert uit 1734, maar dat neemt niet weg dat dergelijke processies ook al in de zeventiende eeuw konden voorkomen.

50 Muller, *St. Jacob's Antwerp Art*, 489-490. De Lepeleere, 'In volle eendrachtigheid', toonde wel aan hoe in de Sint-Andriesparochie in de tweede helft van de 18de eeuw plaatselijk verankerde broedersschappen wel ruimte boden voor initiatieven van onderuit. Zie ook Joukes, *Processies*, 93-95.

51 Zie hiervoor Génard, 'Index', I en II, en de lijst van buitengewone processies en ommegangen in de 17de eeuw in bijlage in Joukes, *Processies*, 212-213.

52 Joukes, *Processies*, 98.

zondag na Pinksteren – zou plaatsvinden. De bestuursleden van de sodaliteit besloten ook dat men voor die gelegenheid een door de *sodales* te dragen vaandel zou maken met aan de ene zijde de afbeelding van Onze-Lieve-Vrouw Boodschap en aan de andere zijde het christogram IHS. De namen van de Heilige Ignatius en de Heilige Franciscus Xaverius figureerden eveneens op het vaandel en vulden daarmee de typische jezuïeteniconografie aan.⁵³ Ook bij bijzondere processies die afgekondigd werden naar aanleiding van concrete gebeurtenissen, was er een inbreng van de Antwerpse jezuïeten. Zo stelde de bisschop van Antwerpen in 1683 een algemene processie in om goddelijke bijstand af te smeken voor de stad Wenen, die door de Turken belegerd werd. Op 14 augustus namen jezuïetenpaters, leden van de jezuïetensodaliteiten en leerlingen van het jezuïetencollege deel aan de processie die vertrok van de jezuïetenkerk naar de kathedraal, van waar men de gewone ‘grooten cirkel’ begon. Van de 1800 flambeeuwdragers die in de processie opstapten, behoorden er alleen al zeshonderd tot de sodaliteit van de gehuwde mannen.⁵⁴

Ook via andere wegen slaagden de jezuïeten erin om een belangrijk aandeel te nemen in de publieke processiecultuur van de zeventiende eeuw. Dat deden ze onder meer via de inrichting van een aantal buitengewone ommegangen en processies. Vooral bij speciale gelegenheden trokken de paters van de Sociëteit van Jezus al hun communicatieregisters open om de Antwerpse bevolking te beroeren. De feesten die te Antwerpen in 1622 georganiseerd werden naar aanleiding van de heiligverklaring van Ignatius en Franciscus Xaverius, vormen daar een mooi voorbeeld van. De basis van de feestelijkheden vormden een processie en twaalf podia of openluchttheaters die over de verschillende wijken verspreid waren. De taferelen op de podia waren vooral gewijd aan het leven van Ignatius, de stichter van de orde van de jezuïeten, terwijl in de processie de aandacht meer gelijkmatig verdeeld was over de twee kersverse ordeheiligen.⁵⁵ De jezuïeten, die de regie van de feestelijkheden volledig in handen hadden, spaarden kosten noch moeite. Reusachtige praalwagens, feestartillerie, vuurwerk, ingenieuze theaterconstructies, emblematische decoraties, zang, vernuftig in elkaar gestoken automaten, wassen beelden en prachtige kledij droegen bij aan een barok totaalspektakel. Tegelijkertijd deden ze een beroep op verschillende zintuigen van het kijkend publiek en probeerden ze op die manier emoties op te wekken.⁵⁶ In de processie gingen de vertegenwoordigers van de ambachten en schuttersgilden voorop, gevolgd door de verschillende groepen en wagens die scènes uit het leven van Ignatius en Franciscus Xaverius uitbeeldden. Vertegenwoordigers van de clerus, de stadsmagistraat en de ‘Ghemeente van Antwerpen’ sloten de stoet af.⁵⁷ Karel Porteman stelde dat de canonisatiefeesten van 1622 getuigden van een eenzijdige regie die vertrok vanuit een dominant concept. De vertolkers voerden uit wat de jezuïeten uitgewerkt hadden en probeerden het publiek te overtuigen, net zoals dat in het catechismusonderricht gebeurde. De gedisciplineerd in de pas lopende en vanen dragende groepen gaven de processie als het ware een militair karakter en ook iets van een antieke triomftocht. De heilig verklaarde jezuïeten maakten immers ook de triomf van de rooms-katholieke kerk duidelijk. Die triomf was in Antwerpen bovendien nauw verbonden met de nederlaag die aan de duivelse ketterij was toegebracht. De overwinning op het protestantisme was op de vooravond van de processie ook verkondigd in een spektakelstuk dat opgevoerd werd op een grote theaterconstructie op het plein voor de kerk en het professenhuis van de jezuïeten.⁵⁸ De canonisatiefeesten hadden daarmee ook een politieke signaalfunctie. Een jaar nadat het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) was afgelopen, ging de politiek-militaire strijd onverminderd verder en wensden de jezuïeten, zeker in een ‘frontierstad’ als Antwerpen, een dam op te werken tegen de opstandige en ketterse Republiek.⁵⁹

Een ander voorbeeld waaruit blijkt hoe de Antwerpse jezuïeten rituelen in de stedelijke ruimte organiseerden om hun religieuze boodschap uit te dragen, is de processie van 25 juli 1655 waarin de relieken van dertien heilige martelaren werden meegedragen.⁶⁰ Die processie had een relatief lange voorgeschiedenis. Al in 1619 hadden de Antwerpse paters aan de generaal van de jezuïetenorde gevraagd om vanuit Rome voor hun bijna voltooide nieuwe kerk een aantal belangrijke relieken te mogen ontvangen. Op die manier zouden ze erin slagen om een verbinding te leggen met de vroegchristelijke tijd. Vier jaar later ontvingen ze de lichamen van niet minder dan 24 martelaren, samen met een tweehonderdtal kleinere relieken. Financiële problemen zorgden er echter voor dat de vanuit Rome ontvangen relieken niet dadelijk een passende plaats kregen in de Antwerpse Sint-Ignatiuskerk. Pas in 1651 kon begonnen worden met de vervaardiging van een aantal zilveren reliekschrijnen die een plaats dienden te krijgen in relieknissen die uitgehouwen werden in de zijwanden van de benedenverdieping. In 1655 waren de werkzaamheden voltooid en dat was voor de jezuïeten het sein om de relieken met de nodige luister te vertonen in de publieke ruimte.⁶¹ Op 25 juli 1655 werden de lichamen van dertien heiligen processiegewijs overgebracht van de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal naar de Sint-Ignatiuskerk.⁶² De processie werd geopend door zes trompetters te paard, gevolgd door de zangers van de kathedraal, die een kruis en flambouwen droegen. Vervolgens kwamen vijftien triomfwagens die de relieken van andere heiligen vervoerden en aan de betrokken heiligen gerelateerde deugden uitbeeldden.

De jezuïeten vergaten daarbij niet hun eigen ordeheiligen in de verf te zetten. De zesde en de zevende wagen vervoerden een zilveren beeld van respectievelijk Franciscus Xaverius en Ignatius. Bij de eerste werden de deugden 'Wijsheydt' en 'Iever der zielen' uitgebeeld, terwijl bij Ignatius, die door vier werelddelen omringd was, 'Voorsichtigheydt' en 'Ghehoorsaemheydt' getoond werden. Na die triomfwagens beeldden op schalmeien spelende leerlingen van het jezuïetencollege het lijden en de glorie van de martelaren uit. Dat liet toe om op een plastische wijze duidelijk te maken hoe het ware geloof altijd triomfeerde over tirannen en duivels. Vervolgens defileerden de lichamen van de dertien heilige martelaren. Dat van de Heilige Rufina sloot de groep af en werd gedragen in een voor die gelegenheid gemaakt zilveren reliekschrijn dat 6000 gulden gekost had.⁶³ De lichamen werden gedragen door priesters die vergezeld werden door twee engelen met flambouwen en van bestuurders van de verschillende door de jezuïeten opgerichte Mariasodaliteiten. Muzikanten met violen zorgden voor de nodige muzikale omlijsting. De processie werd afgesloten door de bisschop van Antwerpen, de koordeken, de kanunniken en andere clerici verbonden aan de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal en de stadsmagistraat van Antwerpen.⁶⁴ Op deze manier

53 Van Lérius, *Kronyk van de sodaliteit*, 19.

54 Van Lérius, *Kronyk van de sodaliteit*, 24. Het beleg van Wenen begon op 14 juli 1683 en eindigde op 12 september 1683 toen de Ottomaanse belegeraars verslagen werden door een ontzettingsleger.

55 Porteman, 'Exotisme en spektakel', 103-119; Dekoninck e.a., 'Performing emotions', 187-210, en voor het bredere kader Delfosse, 'From Rome to the Southern Netherlands'. Een contemporaine beschrijving in De Gryze, *Honor S. Ignatio de Loiola*.

56 Zie voor deze dimensie speciaal Dekoninck e.a., 'Performing emotions'.

57 Gebaseerd op de volgorde vermeld in *Omme-ganck der processie*, eenbladdruk.

58 Porteman, 'Exotisme en spektakel', 105-109. Een schilderij van Frans II Francken uit 1622 beeldt de theaterconstructie met een opvoering af. Zie voor een afbeelding Soly, 'Sociale relaties', 46, en de beschrijving in Härting, *Frans Francken der Jüngere*, 363-364 (met dank aan dr. Natasja Peeters).

59 Vergelijk Delfosse, 'From Rome', 158-159.

60 Een beschrijving van deze processie in: *De orden ende bediedtsel*.

61 Baisier, *De documentaire waarde*, I, 81-83.

62 Het ging om de lichamen van de heiligen Rufina, Pontianus, Cerealis, Innocentius, Palladius, Florus, Fortunatus, Cyrinus, Pasqualis en Maximus en van drie anonieme martelaren. Voor hun overblijfselen waren relieknissen of 'marbere Throonen' gemaakt in de Sint-Ignatiuskerk. *De orden ende bediedtsel*, A2. De overblijfselen werden voordien al in de Sint-Ignatiuskerk bewaard, maar werden voor de processie overgebracht naar de kathedraal.

63 Het schrijn was gefinancierd via het mecenaat van de zusters Houtappel. Baisier, *De documentaire waarde*, 81.

64 Beschrijving gebaseerd op *De orden ende bediedtsel*.

verenigden alle belangrijke kerkelijke en burgerlijke actoren zich in een publiek ritueel dat via de relieken van heiligen de kracht van het katholieke geloof onderstreepte, maar tegelijkertijd de invloed en het prestige van de jezuïetenorde onderlijnde.

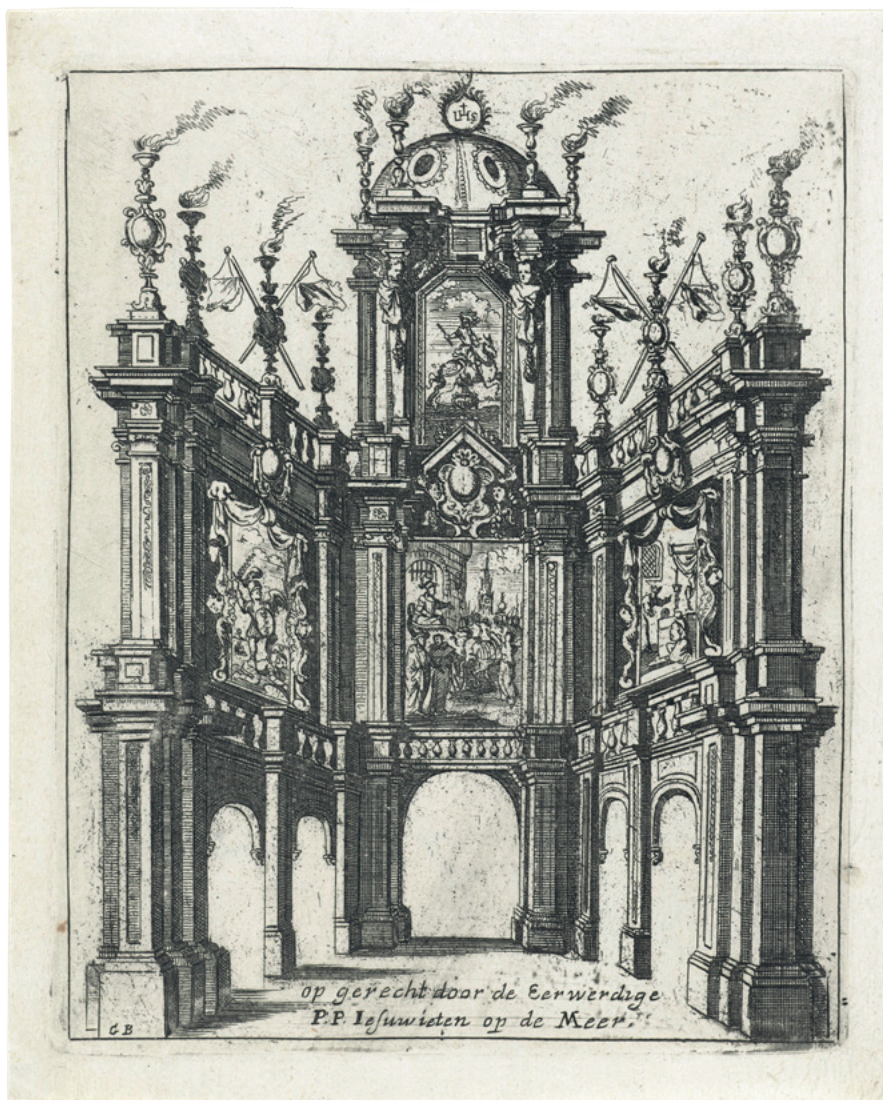
In het midden van de zeventiende eeuw groeide de invloed van de jezuïeten, hun college en de bij hen aanleunende Mariasodaliteiten naar een onbetwistbaar hoogtepunt.⁶⁵ De door de jezuïeten in 1655 op touw gezette processie vertoont een aantal duidelijke parallellen met vergelijkbare rituelen die in de Franse steden Lyon, Metz, Rouen en Toulouse werden georganiseerd.⁶⁶ Ook daar vonden processies naar aanleiding van de overbrenging of de installatie van relieken vooral plaats in de zeventiende eeuw en traden religieuze ordes op de voorgrond. Auditieve en visuele elementen speelden er eveneens een belangrijke rol in het opwekken van religieuze emoties. Nicolas Guyard schrijft over *une atmosphère visuelle et sonore triomphante*.⁶⁷ Het sonore niveau was in de Antwerpse processie zowel vocaal als instrumentaal alleszins goed vertegenwoordigd. Zowel in Antwerpen als in de Franse steden zorgden de meegedragen relieken voor een soort sacralisering van de stedelijke ruimte.

2. Schilderij van anonieme kunstenaar met het triomfaltaar opgericht door de magistraat n.a.v. het honderdjarig jubileum van 1685. Antwerpen, Onze-Lieve-Vrouwekathedraal, Gilde van Onze Lieve-Vrouwe Lof.

De jubelfeesten van 1685

Bij de organisatie van een derde ritueel in augustus 1685 waren verschillende actoren betrokken, maar vervulden de jezuïeten een belangrijke rol. Wereldlijke en kerkelijke autoriteiten vierden toen dat honderd jaar eerder het opstandige Antwerpen gecapituleerd had en de stad zich verzoend had met de Spaanse koning Filips II. Op zondag 26 augustus trok een plechtige processie door de straten en op maandag 27 augustus een ommeegang. Langs het parcours hadden de stad, verschillende kerkelijke instellingen en vijf buurtschap-

3. Triomfboog in 1685 opgericht door de jezuïeten op de Meir. Ets van Gaspar Bouttats, 1685. Rijksmuseum Amsterdam.

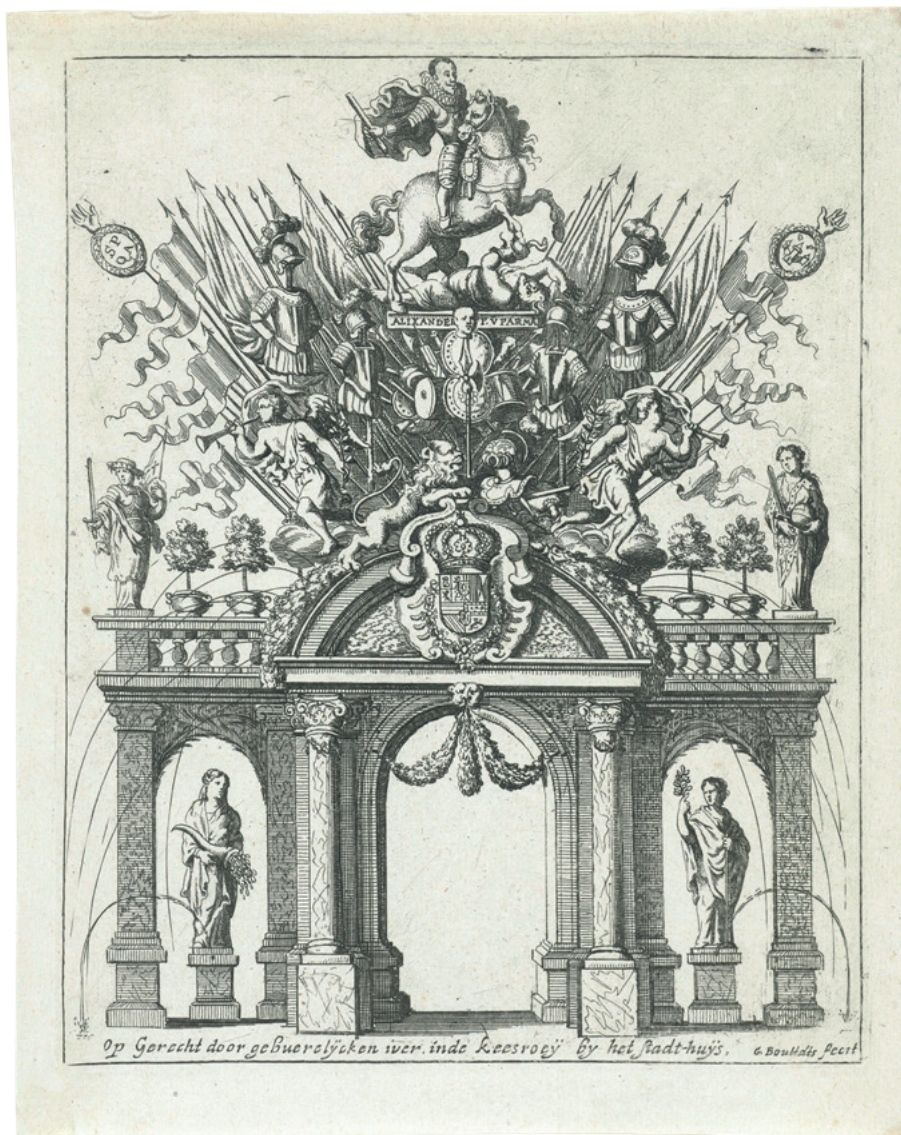
pen triomfbogen en andere feestversieringen opgetrokken die verwezen naar de centrale thematiek.⁶⁵ De constructie die in opdracht van het stadsbestuur gebouwd was op de Meir ter hoogte van de Huidevetterstraat, maakte een bijzondere indruk. Het was een achthoekige tempel opgetrokken rond het grote bronzen kruis dat daar op de Meir stond. Aan de voet van het kruis bevond zich een gelegenheidsaltaar en boven de constructie stond een grote koepel die deed denken aan die van de basiliek van Scherpenheuvel en de kerk van Onze-Lieve-Vrouw van Hanswijk in Mechelen. Via brede trappen konden de deelnemers aan

65 Marnef, 'De jezuïeten', 21-23.

66 Genalyseerd door Guyard, *Les Villes sacrées*, vooral 244 e.v.

67 Guyard, *Les Villes sacrées*, 251.

68 Een goed overzicht en analyse van de efemere triomfarchitectuur in Grieten, 'Façades tegen ketters'.

4. Triomfboog in 1685 opgericht door het buurtschap van de Kaasrui. Ets van Gaspar Bouttats, 1685. Rijksmuseum Amsterdam.

de processie zich naar het altaar begeven en langs de trap aan de andere zijde het parcours verderzetten.⁶⁹ Wat verder op de Meir, ter hoogte van de Lange Klarenstraat, hadden de jezuïeten van het professenhuis een indrukwekkend bouwwerk opgetrokken. Ook hier lieten de afmetingen van de constructie toe dat deelnemers aan processie en omgang onder de boog doorliepen. Op de eerste verdieping maakten drie geschilderde taferelen duidelijk hoe Alexander Farnese de vijanden van God en koning verdreven en de ware religie en het koninklijk gezag hersteld had.⁷⁰

Op maandag 27 augustus – de dag waarop honderd jaar eerder Alexander Farnese met zijn leger Antwerpen was binnengekomen – trok een imposante omganging door de straten van

Antwerpen. Naast de traditionele praalwagens waren er vijf voor de gelegenheid gemaakte wagens. De scènes die op die voertuigen werden uitgebeeld, werden uitgevoerd door leerlingen van het jezuïetencollege. De elkaar opvolgende wagens brachten een verhaal waarin het Kwaad werd verdreven door de incarnatie van het Goede. Het door ketters en opstandelingen geplaagde Antwerpen werd verlost door de Heilige Maagd Maria en Alexander Farnese en ook Filips II werd op een afzonderlijke wagen ten tonele gevoerd, omringd door positieve deugden. Een laatste wagen beeldde uit hoe Antwerpen al honderd jaar trouw was aan het katholieke geloof en aan de Spaanse koning. Daarna volgde de ‘gewone’ ommegang.⁷¹

De feestelijkheden van augustus 1685 tonen aan hoe de herinneringscultuur van de Nederlandse Opstand langs katholieke zijde geïnstrumentaliseerd werd. Stedelijke en kerkelijke autoriteiten en instellingen spanden zich in om duidelijk te maken hoe 1585 een cruciaal breekpunt vormde in de geschiedenis van hun stad. Een weloverwogen combinatie van oude en nieuwe beeldprogramma's toonde de zegepraal van het ware katholieke geloof en het herstel van het koninklijk gezag.⁷² Ook opvallend was de grote rol die in de feesticonografie werd toegekend aan de Heilige Maagd Maria als beschermvrouw van de stad. Na de overgave van de stad was de rol van Maria als patrones immers hersteld en had zij in het straatbeeld een duidelijke visuele plaats gekregen.⁷³ Hiermee was zij een van de identiteitsbepalende elementen van de stad geworden.

Het stadsbestuur had opgeroepen bij de viering van het honderdjarig jubileumfeest alle tekenen van ‘gemeyne blijtschap’ te tonen en leverde voor de realisatie ervan een flinke financiële bijdrage.⁷⁴ Kerkelijke instellingen – de jezuïeten voorop – droegen bij tot het feestprogramma, onder meer door de bouw van tijdelijke triomfarchitectuur en konden zo specifieke accenten leggen. Maar er was ook inbreng van buurt- of wijkcomités. Anthony Creel, hellebaardier van de Admiraliteit van Amsterdam, verbleef op het moment van de feestelijkheden in Antwerpen. Hij was niet alleen onder de indruk van de gelegenheidsarchitectuur, maar merkte in zijn reisverslag ook op dat in de straten waar de processie en de ommegang passeerden, alle huizen fraai versierd waren ‘met seer uytnemende rare schone kostelycke schilderijen en behangen met seer schoone kostelycke tapijten of met roode baey of laecken ende met seer uytnemende rare schoone siertonnen versiert’. Bovendien was er een grote toeloop van volk.⁷⁵

Elementen van continuïteit en verandering

Wanneer we de evolutie van de processiecultuur te Antwerpen in de zestiende en zeventiende eeuw overschouwen, zien we zeker elementen van continuïteit. Deze was er zeker op het vlak van de volgorde die gehanteerd werd in processies en ommegangen. Voor de ambachten veranderde er na 1585 weinig aan de laatmiddeleeuwse situatie, ook al wijzigden het gewicht

69 Zie de beschrijving in De Smidt, *Hondert-jaerigh jubile-vreught*, n.p. waarin ook een gravure van G. Bouttats, en Van den Brandt, *Korte beschryvinge*, 27-33. Er zijn minstens vier schilderijen bekend van deze achthoekige tempel, tot stand gekomen in of kort na 1685, bewaard in Antwerpen (Kathedraal – Gilde van Onze-Lieve-Vrouwe Lof en Museum aan de Stroom), het Prado te Madrid en de Hermitage te Sint-Petersburg. Zie voor verdere gegevens Eekhout, *Material memories*, 225 noot 89, en de afbeeldingen in Grieten, ‘Façades tegen ketters’, 159.

70 De Smidt, *Hondert-jaerigh jubile-vreught*, n.p.; Van den Brandt, *Korte beschryvinge*, 23-27.

71 Zie de beschrijving in De Smidt, *Hondert-jaerigh jubile-vreught*, n.p., en Van den Brandt, *Korte beschryvinge*, 41-48.

72 Eekhout, *Material memories*, 221-225, en Kay, ‘Sacra Conversazione’.

73 Kay, ‘Sacra Conversazione’, 257-259, en meer algemeen Muller, ‘Communication visuelle’, 456-460.

74 SAA, *Privilegekamer*, 924, fol. 32r°, niet-gedateerd gebod (eind juli of begin augustus 1685); SAA, *Rekenkamer*, 119, fol. 432v°, 465r°-466r°, 509r°-510r°-513r°. De jezuïeten alleen al kregen een bedrag van 1224 gulden.

75 KBR, Ms. 18.991-92, fol. 38v°-39v°, 52v°.

en de samenstelling van een aantal ambachten.⁷⁶ Ook voor andere groepen bleef er vooral continuïteit. Het ritme van de op de liturgische kalender geënte stedelijke en parochiale processies bleef eveneens in grote mate gehandhaafd en hetzelfde geldt voor de drie grote stedelijke ommegangen. Het 'klassieke' repertoire van ommegangswagens met bijbehorende beelden, zoals de walvis, de dolfijn, de zeewagen, de olifant en de reus, bleef bewaard. In zowel de zestiende als de zeventiende eeuw werden wel nieuwe thema's toegevoegd die inspeelden op de veranderende tijdscontext in de stad. Die combinatie van continuïteit en verandering geldt ook voor de 'extra-ordinarisse' of buitengewone ommegangen die in de zeventiende eeuw werden georganiseerd.⁷⁷ In beide eeuwen zien we een streven de volkse en speelse spektakелеlementen in te nemen en aan te sporen tot meer devote attitudes. Het stadsbestuur deed dat al in de jaren veertig van de zestiende eeuw, maar uit de regelmatig terugkerende stadsgeboden blijkt dat dit een moeizaam proces was. De zich wijzigende politiek-religieuze context zorgde er bovendien voor dat processies vanaf de jaren 1560 in woelig vaarwater terechtkwamen en spanningen opriepen in de stedelijke samenleving.

Na de val van het opstandige Antwerpen in 1585 kwam er een duidelijke omslag. Het nieuwe stadsbestuur en de kerkelijke leiders werkten samen om de publieke ruimte een katholiek karakter te geven en tot diep in de zeventiende eeuw was hierin een contrareformatorisch streven zichtbaar. In vergelijking met de zestiende eeuw groeide de invloed van de kerk en de religieuze orden op de stedelijke feestcultuur. Dit is duidelijk in de stedelijke ommegangen die een meer devoot karakter kregen. Clerici schrokken er niet voor terug om op voorhand met het stadsbestuur te onderhandelen om wijzigingen in de ommegang aan te brengen. Dat de drie grote ommegangen startten met een kerkdienst op het stadhuis, is natuurlijk ook veelzeggend.⁷⁸ De bisschop en het Onze-Lieve-Vrouwkapittel drongen bij het stadsbestuur aan op meer orde en discipline in processies en ommegangen. Dit ging bijvoorbeeld over de gewoonte om tijdens processies onderweg te gaan drinken, een praktijk die natuurlijk botste met de religieuze doelstelling van het publieke ritueel. Maar ook inhoudelijk kwam er een groeiende controle van de kerkelijke autoriteiten, die neigde naar een vorm van pre-censuur. Zo trad de bisschop in 1593 op tegen toneelstukjes met een sociale dimensie, die in de processie van de allesbehalve welvarende Sint-Andriesparochie tot sociale onlusten zouden kunnen leiden.⁷⁹ De religieuze boodschap moest op de voorgrond staan. Een tijdgenoot verwoordde dat mooi naar aanleiding van een buitengewone ommegang in 1648. De stad moest met die ommegang duidelijk maken 'dat se zijn kinderen van de H. Kercke, ende in het Christelijck Catholijck gheloove standtvastigh blijven'. Het religieuze luik van het beeldprogramma moest dienen 'om de herten der aensienders, oock op den dagh der vreughden, tot devote ghedachten te verwecken'.⁸⁰ Nieuw was ook dat de religieuze ordes in de zeventiende eeuw een grotere inbreng kregen om die doelstellingen te realiseren. Vooral de jezuïeten trokken daarbij alle propagandaregisters open. Met name in een aantal buitengewone ommegangen en feesten realiseerden ze multimediale spektakelstukken die bewust en doelgericht inspeelden op de zintuiglijke ervaring van het kijkende en luisterende publiek. Bij dit werk konden ze steeds rekenen op de inzet van de leden van de door hen opgerichte Mariasodaliteiten en van de leerlingen van hun succesvol college.⁸¹

Een andere vaststelling is dat ommegangen en processies door stedelijke en kerkelijke autoriteiten gebruikt werden om een herinneringscultuur te cultiveren. De val of – vanuit katholiek perspectief – de bevrijding van Antwerpen in 1585 vormde daarbij hét ankerpunt. De jaarlijkse Onze-Lieve-Vrouwprocessie die sedert 1586 uitging, propageerde trouw aan katholieke kerk en Spaanse monarchie, net zoals dat bij de jubileumfestiviteiten van 1685 gebeurde. Trouw aan kerk en koning moest op die manier ook een onderdeel worden van de

stedelijke identiteit.⁸² Hierin zijn duidelijke parallellen met Franse steden die terugblikten op de periode van de religieoorlogen. Katholieke steden vierden in de zeventiende eeuw in publieke rituelen zoals processies concrete, iconische gebeurtenissen uit de Franse religieoorlogen die geleid hadden tot de overwinning van het katholieke geloof. Met dergelijke feestelijkheden droegen ze bij tot de ontwikkeling van een katholieke stedelijke identiteit.⁸³

Volgens auteurs als Hugo Soly en Alfons Thijs leidde het streven van wereldlijke en kerkelijke autoriteiten in de zeventiende eeuw tot een onderdrukking van de volkscultuur. Alles moest voortaan meer gedisciplineerd verlopen, volgens van bovenaf gedirigeerde patronen. Op het niveau van de stedelijke feestcultuur werden de modale inwoners gedegradeerd tot passieve toeschouwers.⁸⁴ Er zijn zeker elementen die deze stelling bevestigen. We wezen al op het streven om al te speelse en volkse elementen in processies en ommegangen te bestrijden en op het benadrukken van orde en discipline.⁸⁵ Maar toch lijkt dit slechts één dimensie van een complexer verhaal. Het valt niet met precisie te achterhalen hoe verschillende groepen en geledingen uit de stedelijke samenleving omgingen met de nieuw vormgegeven processiecultuur – en met de stedelijke feestcultuur in het algemeen –, maar er zijn aanduidingen dat er ook van onderuit vormen van samenwerking groeiden. De jezuïeten en andere religieuze ordes en instellingen slaagden erin intermediaire kaders uit te bouwen, zoals broederschappen en sodaliteiten die op buurt- en wijkniveau een en ander in beweging konden brengen.⁸⁶ De betrokkenheid van buurtschappen bij de jubileumfeesten van 1685 vormt daar een mooie illustratie van. Dezelfde buurtschappen waren overigens ook actief bij het onderhouden van Mariabeelden en betrokken bij buurtgebonden broederschappen.⁸⁷ Dergelijke gegevens wijzen erop dat ‘gewone’ mensen bij de Antwerpse processies en ommegangen niet alleen passieve toeschouwers waren maar ook actieve medestanders en deelnemers. Hier liggen zeker perspectieven voor verder onderzoek.

76 Verleysen, *Ambachten en Contrareformatie*, hoofdstuk 4.

77 Dat blijkt duidelijk uit contemporaine beschrijvingen en programmaboekjes. Zie bijvoorbeeld Van Essen, *Antwerpsche omme-gangh* (1649) en *Solemnellen ende triumphanten Antwerpschen extraordinarischen omme-ganck* (1698). De al vermelde ommegang naar aanleiding van het honderdjarig jubileum is daar natuurlijk ook een illustratie van.

78 Joukes, *Processies*, 85, 104-106, 115.

79 Marinus, *De contrareformatie*, 275-276.

80 Van Essen, *Antwerpsche omme-gangh oft lust-triumphe*, 14.

81 Zie bijvoorbeeld voor dat laatste ook *Solemnellen ende triumphanten Antwerpschen extraordinarische omme-ganck*, met vermelding van de namen van de deelnemende studenten.

82 Ook in Frankrijk gebeurde dat vanuit een bewuste herinneringscultuur. Zie bijvoorbeeld Simiz, ‘Entre histoire et mémoire’, 41-52, speciaal 45.

83 Benedict, ‘Divided memories?’, Pflug, ‘L’invention d’une citadelle catholique’, en Simiz, ‘Entre histoire et mémoire’.

84 Soly, ‘Openbare feesten in Brabantse en Vlaamse steden’ en Thijs, *Van geuzenstad tot katholiek bolwerk*, 171-177.

85 Zie ook Joukes, *Processies*, 119-120.

86 Zie voor de sodaliteiten Marnef, ‘De jezuïeten’, 23-28.

87 Zie Kay, ‘Sacra Conversazione’, 259-260, in afwachting van de publicatie van haar proefschrift.

Archivalische bronnen

Antwerpen, Rijksarchief (RAA)

Archief Sint-Jacobskerk Antwerpen, nrs. 4818, 4821, 4823: rekeningen Sint-Jacobskerk 1550-1561, 1599-1616, 1635-1653.

Antwerpen, Stadsarchief (SAA)

Privilegekamer, nrs. 915, 924: stedelijke gebodboeken 1539-1564 en 1684-1697
Rekenkamer, nr. 119: stadsrekening 1 februari 1685 – 31 januari 1686.

Brussel, Koninklijke Bibliotheek (KBR)

Handschriftenkabinet, Ms. 18.991-92: Reisverslag van Anthony Creel, 1685.

Marburg, Hauptstaatsarchiv

Bestand 4, Abt. f, Niederlande, nr. 297: Correspondentie vanuit Keulen, 1579.

Uitgegeven bronnen

Antwerpsch chronykje in het welk zeer veele en elders te vergeefs gezogte geschiedenisen, sedert den jare 1500. tot het jaar 1574 (Leiden: Pieter vander Eyk 1743).

De Gryze, M., *Honor S. Ignatio de Loiola Societatis Jesu fundatori et S. Francisco Xaverio Indiarum apostolo [...]* (Antwerpen: Balthazar I Moretus 1622).

De Smidt, P.F., *Hondert-jaerigh jubile-vreught Bewesen in dese Stadt Antwerpen [...]* (Antwerpen: Hieronymus Verdussen 1685)

Diercxsens, J.C., *Antverpia Christo nascens et crescens*, 7 dln., (Antwerpen: J.H. van Soest 1773).

Génard, P., ed., 'Index der gebodboeken', *Antwerpsch Archievenblad* 1 (1864) 120-464, en 2 (1865), 1-68.

Génard, P., ed., 'Personen te Antwerpen in de XVIIe eeuw voor het "feit van religie" gerechtelijk vervolgd', *Antwerpsch Archievenblad* 12 (1885) 1-480.

De kroniek van Godevaert van Haecht over de troebelen van 1565 tot 1574 te Antwerpen en elders, ed. R. Van Roosbroeck (2 dln.; Antwerpen 1929-1930).

Mémoires anonymes sur les troubles des Pays-Bas, 1565-1580, ed. J.B. Blaes en A. Henne (5 dln. ; Brussel 1859-1866).

Omme-ganck der processie van de patres der societeyt Iesu tot Antwerpen ter eeren van den heylighen Ignatius de Loyola ende den heylighen Franciscus Xaverius (Antwerpen: Hendrik Aertssens 1622).

De orden ende bediedtsel van de solemnele processie tot de kercke van het professie-huys der Societeyt Iesu binnen Antwerpen, Den 25 Julij 1655 (Antwerpen: weduwe Jan Cnobbaert 1655).

Solemnellen ende triumphanten Antwerpschen extraordinarischen omme-ganck. Verthooninghe der triumph-Wagens, nieuwe Cavalcade door de studenten van de Paters der Societeyt Jesu, ende Processie: gelijk den selven hem sal verthoonen ter oorsake vanden lanckghewensten becomen Vrede. Den 25. Majj 1698 (Antwerpen: Hieronymus Verdussen, 1698).

Van den Brandt, H.F., *Korte beschryvinge van de triumph-arken, En alle andere Vreugde Teeken, die te zien zyn Binnen de stadt Antwerpen, Op-gericht, [...] ter Eeren van de h. Maeget Maria, De Besondere Voorspraekersse van Antwerpen, En haeren Lof-waerdigen voorstaender Den Over Doorluchtigen Alexander Farnese hertog van Parma* (Antwerpen: Augustinus Graet 1685).

Van Esschen, C., *Antwerpsche omme-gangh oft lvs-trivmphe: Verthoonende het out wel-vaeren deser Hoogh-loffelijcker vermaerde Stadt, ende de hope tot weer-verquicinghe, door den ingaenden vrede [...]* waarinne de selve Anno 1648. Den 15. Mey, ghestelt zijn [...] (Antwerpen: Jacob van Ghelen 1649).

Van Lerijs, Th. ed., *Kronyk van de sodaliteit der getrouwen te Antwerpen (1585-1773)* (Antwerpen 1862).

Secundaire literatuur

Baisier, C., *De documentaire waarde van de kerkinterieurs van de Antwerpse school in de Spaanse tijd (1585-1713)*. Onuitgegeven doctoraatsproefschrift, 2 dln. (KULeuven 2008).

Benedict, Ph., 'Divided memories? Historical calendars, commemorative processions and the recollection of the Wars of Religion during the Ancien Régime', *French History* 22 (2008) 381-405.

Boillet, É. en Rideau, G. red., *La visibilité du religieux dans l'espace urbain de l'Europe moderne* (Rennes 2021).

Bussels, S. en Van Oostveldt, B., 'Restored Behaviour' and the Performance of the City Maidens in Joyous Entries into Antwerp', in: E.M. Kavalier en A.-L. Van Bruaene red., *Netherlandish Culture of the Sixteenth Century. Urban Perspectives* (Turnhout 2017) 147-166.

De Burbure, L., *De Antwerpsche omme-gangen in de 14e en 15e eeuw* (Antwerpen 1878).

- Dekoninck, R., e.a., 'Performing emotions at the canonization of Ignatius of Loyola and Francis Xavier in the Southern Low Countries', in: Y. Haskell en R. Garrod red., *Changing Hearts. Performing Jesuit Emotions between Europe, Asia and the Americas* (Leiden en Boston 2019) 187-210.
- De Lepeleere, T., 'In volle eendrachtigheid der gebueren? Een onderzoek naar de interactie tussen de broederschappen en het buurtleven in de Antwerpse Sint-Andriessparochie (1750-1820)', *Trajecta* 22 (2013) 285-318.
- Delfosse, A., 'From Rome to the Southern Netherlands: Spectacular Sceneries to Celebrate the Canonization of Ignatius of Loyola and Francis Xavier' in: J.M. Desilva red., *The Sacralization of Space and Behavior in the Early Modern World. Studies and Sources* (Farnham 2015) 141-159.
- Delumeau, J., *Rassurer et protéger. Le sentiment de sécurité dans l'Occident d'autrefois* (Parijs 1989).
- Diefendorf, 'Rites of Repair: Restoring Community in the French Religious Wars' in: G. Murdock e.a. red., *Ritual and Violence: Natalie Zemon Davis and Early Modern France* (Oxford 2012) 30-51.
- Eekhout, M., *Material memories of the Dutch Revolt. The urban memory landscape in the Low Countries, 1566-1700*. Onuitgegeven proefschrift (Universiteit Leiden 2014).
- Ghys, I., *De Antwerpse stadsmagistraat in een laat-humanistische en contra-reformatorische periode: 1585-1621. Een institutionele, sociaal-economische en culturele analyse*. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling (2 dln.; KULeuven 1988).
- Grieten, J., 'Façades tegen ketters, heidenen en rebellen. De stadsversieringen van 1685 ter gelegenheid van de honderdjarige herdenking van de herovering van Antwerpen' in: S. Grieten red., *Vreemd gebouwd. Westerse en niet-westerse elementen in onze architectuur* (Turnhout 2002) 153-169.
- Guyard, N., *Les Villes sacrées. Reliques et espaces urbains à l'époque moderne* (Parijs 2020).
- Härting, U., *Frans Francken der Jüngere (1581-1642). Die Gemälde mit kritischen Oeuvrekatalog* (Feren 1989).
- Janssen, J.A.M.M., 'Kerkelijke ontwikkelingen in de stad Grave tijdens de zestiende en zeventiende eeuw. Een terreinverkenning', in: *Zesde Colloquium 'De Brabantse stad'. Congresboek* (Antwerpen 1983) 235-278.
- Joukes, V., *Processies en ommegangen in Antwerpen in de 17de eeuw*. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling *Geschiedenis* (KU Leuven 1990).
- Kay, N.J., 'Sacra Conversazione: Eavesdropping on the Saints of Antwerp during its Centennial Jubilee Procession', in: R. Dekoninck e.a. red., *Cultures du spectacle baroque: cadres, expériences et représentations des solennités religieuses entre Italie et anciens Pays-Bas* (Brussel 2019) 249-260.
- Kint, A.M., *The Community of Commerce: Social Relations in Sixteenth-Century Antwerp*. Unpublished Ph.D. dissertation (Columbia University New York 1996).
- Marinus, M.J., *De contrareformatie te Antwerpen (1585-1676). Kerkelijk leven in een grootstad* (Brussel 1995).
- Marnef, G., 'Het Protestantisme te Brussel onder de Calvinistische Republiek, ca. 1577-1585' in: W.P. Blockmans en H. Van Nuffel, red., *Staat en religie in de 15e en 16e eeuw* (Brussel 1986) 231-299.
- Marnef, G., *Het Calvinistisch Bewind te Mechelen 1580-1585*. Standen & Landen 87 (Kortrijk 1987).
- Marnef, G., 'Brabants calvinisme in opmars: de weg naar de calvinistische republieken te Antwerpen, Brussel en Mechelen, 1577-1580', *Bijdragen tot de Geschiedenis* 70 (1987) 7-21.
- Marnef, G., 'The process of political change under the Calvinist Republic in Antwerp (1577-1585)' in: M. Weiss red., *Des villes en révolte. Les 'Républiques urbaines' aux Pays-Bas et en France pendant la deuxième moitié du XVIe siècle* (Turnhout 2010) 25-33.
- Marnef, G., 'De jezuïeten – Bezielers van de katholieke reformatie in het zeventiende-eeuwse Antwerpen' in: P. Delsaert en E. Van Thielen red., *Barokke influencers. Jezuïeten, Rubens en de kunst van het overtuigen* (Veurne 2023) 17-33.
- Mertens, F.H. en Torfs, K.L., *Geschiedenis van Antwerpen, sedert de stichting der stad tot op onze tijden* (7 dln.; Antwerpen 1843-1853).
- Muller, J., 'Communication visuelle et confessionnalisation à Anvers au temps de la Contre-Réforme' *XVIIe siècle* 60 (2008) 442-482.
- Muller, J., *St. Jacob's Antwerp Art and Counter Reformation in Rubens's Parish Church* (Leiden en Boston 2016).
- Pirenne, L., *'s-Hertogenbosch tussen Atrecht en Utrecht. Staatkundige geschiedenis 1576-1579* (Tongerlo 1959).
- Porteman, K., 'Exotisme en spektakel. De Antwerpse jezuïetenfeesten van juli 1622' in: J. Verberckmoes red., *Vreemden vertoond. Opstellen over exotisme en spektakelcultuur in de Spaanse Nederlanden en de Nieuwe Wereld* (Leuven 2002) 103-119.
- Pflug, S., 'L'invention d'une citadelle catholique. Fribourg, la ville sainte' in: É. Bouillet en G. Rideau red., *La visibilité du religieux dans l'espace urbain de l'Europe moderne* (Rennes 2021) 31-40.
- Prims, F., *De groote cultuurstrijd. Tweede boek: De Christelijke Republiek 1581-1585* (Antwerpen 1943).
- Prims, F., *De Antwerpse ommeganck op den vooravond van de beeldstormerij* (Antwerpen – Utrecht 1946).
- Rideau, G., *Une société en marche. Les processions en France au XVIIIe siècle* (Ceyzérieu 2021).
- Simiz, S., 'Entre histoire et mémoire. Les sermons commémoratifs urbains XVIe-XVIIIe siècle' in: É. Bouillet en G. Rideau red., *La visibilité du religieux dans l'espace urbain de l'Europe moderne* (Rennes 2021) 41-52.
- Soen, V., *Vredehandel. Adellijke en Habsburgse verzoeningspogingen tijdens de Nederlandse Opstand* (Amsterdam 2012).
- Soly, H., 'De megalopolis Antwerpen' in: L. Voet e.a., *De stad Antwerpen van de Romeinse tijd tot de 17de eeuw. Topografische studie rond het plan van Virgilius Bononiensis 1565* (Brussel 1978) 95-119.

- Soly, H., 'Openbare feesten in Brabantse en Vlaamse steden, 16de-18de eeuw' in: *Het openbaar initiatief van de gemeenten in België. Historische grondlagen (Ancien Régime). 11de Internationaal Colloquium Spa. Handelingen* (Brussel 1984) 605-631.
- Soly, H., 'Sociale relaties in Antwerpen tijdens de 16de en 17de eeuw' in: J. Van der Stock red., *Antwerpen, verhaal van een metropool 16de-17de eeuw* (Gent 1993) 37-47.
- Thijs, A.K.L., *Van geuzenstad tot katholiek bolwerk. Antwerpen en de contrareformatie* (Turnhout 1990).
- Thijs, A.K.L., *Komt pelgrims, komt hier. Devotioneel drukwerk voor bedevaartplaatsen in Vlaanderen en Brabant (1500-1850)* (Leuven 2020).
- Thöfner, M., *A Common Art. Urban Ceremonial in Antwerp and Brussels during and after the Dutch Revolt* (Zwolle 2007).
- Timmermans, B., *Patronen van patronage in het zeventiende-eeuwse Antwerpen. Een elite als actor binnen een kunstmarkt* (Amsterdam 2008).
- Van Stipriaan, R., *De zwijger. Het leven van Willem van Oranje* (Amsterdam – Antwerpen 2021).
- Verleysen, F., *Ambachten en Contrareformatie. Godsdiensstige aspecten van de corporatieve wereld na de val van Antwerpen (1585-1633)*. Onuitgegeven proefschrift (Universiteit Gent 2000).
- Visschers, P. J., *Geschiedenis van St. Andrieskerk te Antwerpen sedert hare opkomst, tot den huidige dag*, 3 dln. (Antwerpen 1853).

Samenvatting / summary / résumé

Voor kerk en stad? Processiecultuur in het zestiende- en zeventiende-eeuwse Antwerpen

Processies trokken in de zestiende en de zeventiende eeuw met een vaste regelmaat door de straten van Antwerpen. Ze waren zeer verscheiden van aard. Er waren drie stedelijke ommegangen die teruggingen tot de middeleeuwen, er waren processies verbonden aan één van de vijf parochies van de stad, en buitengewone processies die door het stadsbestuur werden afgekondigd naar aanleiding van concrete gebeurtenissen. De opkomst van het protestantisme, de Nederlandse Opstand en de uitbouw van een contrareformatische kerk hadden echter gevolgen voor de wijze waarop processies in de stedelijke samenleving functioneerden. Na de val van het opstandige en protestantse Antwerpen in 1585 bleven er weliswaar elementen van continuïteit, maar waren er toch ook duidelijke veranderingen. Daaruit blijkt hoe het processiegebeuren werd ingeschakeld in een bewuste contrareformatische strategie. Onder meer de jezuïeten speelden daarbij een belangrijke rol.

For church and city? Processional culture in sixteenth- and seventeenth-century Antwerp

Processions passed through the streets of Antwerp with regularity in the sixteenth and seventeenth centuries. They were very diverse in nature. There were three urban circumambulations or 'ommgangen' dating back to the Middle Ages, processions linked to one of the city's five parishes, and extraordinary processions proclaimed by the town council in response to specific events. However, the rise of Protestantism, the Dutch Revolt, and the development of a Counter-Reformation church impacted the way processions functioned in urban society. Whereas, after the fall of rebellious and Protestant Antwerp in 1585, a certain level of continuity can be observed, there were also marked changes. This shows how processions were part and parcel of a deliberate Counter-Reformation strategy. The Jesuits, among others, played an important role in this.

Pour l'église et la ville ? La culture processionnelle à Anvers aux xvie et xviie siècles

Aux xvie et xviie siècles, les rues d'Anvers étaient régulièrement parcourues par des processions. Elles étaient de nature très diverses. Il y avait trois circumambulations urbaines ('ommegangen') qui remontaient au Moyen Âge, des processions liées à l'une des cinq paroisses de la ville et des processions extraordinaires proclamées par le conseil municipal en réponse à des événements spécifiques. Cependant, la montée du protestantisme, la Révolte et le développement d'une église de la Contre-Réforme ont eu un impact réel sur le fonctionnement des processions dans la société urbaine. Après la chute d'Anvers, rebelle et protestante, en 1585, même si des éléments de continuité ont subsisté, des changements marqués sont intervenus. Cela montre que les processions étaient engagées dans une stratégie délibérément contre-réformiste. Les Jésuites, entre autres, y ont joué un rôle important.

Over de auteur

Guido Marnef (1959) is emeritus gewoon hoogleraar aan de Universiteit Antwerpen. Hij was vele jaren verbonden aan het Departement Geschiedenis en het Centrum voor Stadsgeschiedenis van die instelling. Hij doceerde er onder meer over cultuur en religie in de vroegmoderne tijd en leidde ook onderzoeksprojecten in die domeinen. Zijn onderzoek focust op katholieke en protestantse reformatiebewegingen in de steden van de Lage Landen, op de geschiedenis van de Nederlandse Opstand en op actoren van het culturele leven in vroegmoderne steden. Momenteel voltooit hij een boek over de Calvinistische Republiek in Antwerpen (1577-1585). Sedert 2008 is hij voorzitter van de Stichting Colloquium de Brabantse Stad. guido.marnef@uantwerpen.be